

anıp içindekileri kastetmek (mahalliyyet) ve tersi (hâlliyyet), bir şeyi anıp onunla zıddını kastetmek (zıddiyyet), bir şeyle civarında olanı ifade etmek (mücâvere), bir şeye önceki durumunun (kevn-i sâbık) veya daha sonra alacağı durumun (kevn-i lâhik) adını vermek, ibareye kelime katmak (ziyade mecazı) veya ibareden kelime düşürmek (hazif / noksan mecazı) gibi (bk. İSTİARE). Ayrıca bazı hazif icâzları mecaz türünden sayılır. Her hazif mecaz kapsamına girmez. Hazif sebebiyle kelime gerçek anlamı dışında bir anlamda kullanılıyorsa bu tür hazif mecaz kapsamına girer.

Aklî mecaz, fiili veya fiilimsiyi bir ilgiyle söz sahibine göre gerçek olmayan fâiline isnat etmektir. Gerçek fâile yapılan isnat ise aklî hakikattir. Bu tür mecaza, özneyüklem irtibatına dayalı olarak aklın tasarrufuyla oluştuğu için aklî mecaz adı verildiği gibi isnadî, hükmi, terkibî, nisbî mecaz, isnatta mecaz, mecazi isnat, ispatta mecaz, terkipte mecaz, cümlede mecaz, mülâbese mecazı gibi isimler de verilmiştir. Aklî mecazın en meşhur alâkaları şunlardır: 1. Zamâniyye: Fiili (fiilimsiyi) zamana isnat etme; 2. Mekâniyye: Mekâna isnat etme; 3. Sebebiyye: Sebebe isnat etme; 4. Fâiliyye: Meçhul fiili veya ism-i mef'ûlû fâile isnat etme; 5. Mef'ûliyye: Mâlûm fiili veya ism-i fâili mef'ûle isnat etme; 6. Âliyye: Fiili aletine isnat etme; 7. Cinsiyye: Ferdin yaptığı fiili cinse, kavme isnat etme; 8. Masdariyye: Fiili fâiline değil masdarına isnat etme; 9. Mücâvere (musâhabe): Fiili gerçek fâiline değil onun yakınına isnat etme. Aklî mecaza bir düşünceyi abartıyla vurgulama, özlü anlatım, hayal ve tasvir zenginliği gibi amaçlar için başvurulur (Abdülkâhîr el-Cürcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz*, s. 288).

İsnadın hakiki veya mecazi sayılmasında sözü söyleyenin inancı da belirleyici bir faktördür. "Doktor hastaya şifa verdi" cümlesini şifayı veren Allah olduğuna, doktorun buna sebep teşkil ettiğine inanan kimse söylerse mecazi isnat, böyle düşünmeyen biri söylerse hakiki isnat olur. "Bizi ancak zaman helâk etmekte" (el-Câsiye 45/24) âyetindeki isnat onu söyleyen dehriyye inancına uygun olduğundan hakiki, realiteye göre ise mecazidir. Kur'an'da ve özellikle akaidi ilgilendiren hadis metinlerinde mecaz ifadelerinin bulunup bulunmadığı hususu selef âlimleriyle kelâmcılar arasında tartışmalıdır (bk. MECÂZÜ'L-KUR'ÂN; MÜTEŞÂBİH).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 208-217, 330-334; Eflâ-tun, *Phaidros* (trc. Hamdi Akverdi), İstanbul 1943, s. 93-109; Aristoteles, *Retorik* (trc. Mehmet H. Doğan), İstanbul 1995, s. 158, 168-193, 196; Sibeveyhi, *Kitâbü Sibeveyhi* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1977, I, 53, 98, 169; II, 11 vd.; Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, Beyrut 1980, I, 15, 23, 50, 202; II, 15-16; III, 270-271; Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzû'l-Kur'ân* (nşr. Fuat Sezgin), Beyrut 1401/1981, I, 279; II, 96; İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'ân* (nşr. Seyyid Ahmed es-Sakr), Kahire 1393/1973, s. 135-155; Müberrred, *el-Kâmil* (nşr. M. Ebû'l-Fazl İbrâhîm - Seyyid Şehhâte), Kahire 1376/1956, I, 45, 79, 118, 188; III, 1170; İbn Cinnî, *el-Haşâ'îs* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), II, 442, 447-457; Ebû Hilâl el-Askerî, *Kitâbü's-Sînâ'ateyn* (nşr. Müfid M. Kumeyha), Beyrut 1404/1984, s. 295-338; Abdülkâhîr el-Cürcânî, *Delâ'ilü'l-i'câz* (nşr. Mahmûd M. Şâkir), Kahire 1384, s. 288, 293-303, 462; a.m.f., *Esrârü'l-belâğa* (nşr. M. Abdülmün'im el-Hafâcî), Kahire 1396/1976, II, 233-252; Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemhere* (Hâşimî), I, 113, 139; Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-fulûm* (nşr. Naîm Zerzûr), Beyrut 1403/1983, s. 358-402; Ziyâeddin İbnü'l-Esir, *el-Meşelû's-sâir* (nşr. Ahmed el-Havfî - Bedevî Tabâne), Kahire, ts. (Dâru nehdati Mısır), I, 105-112; II, 284; Şürûhu't-Telâhî, Beyrut, ts. (Dârü's-sürûr), IV, 2-20; Abdülvahîd b. Abdülkerîm ez-Zemlekânî, *el-Burhânü'l-kâşif 'an i'câzi'l-Kur'ân*, Bağdad 1394, s. 98; Hatib el-Kazvîni, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâğa* (nşr. M. Abdülmün'im el-Hafâcî), Kahire 1400/1980, s. 392-455; Yahyâ b. Hamza el-Alevî, *et-Tirâzü'l-mütezzammin li-esrâri'l-belâğa*, Beyrut 1402/1982, I, 46-63, 77-103; Teftâzânî, *el-Mu'tavvel*, İstanbul 1309, s. 348-349; Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 254-255; Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa ve envâ'i'hâ* (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dâru ihyâi'l-kütüb il-Arabiyye), I, 355-368; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 571; Mustafa Sâdık er-Râfî, *Târîhu âdâbi'l-'Arab*, Kahire 1954, I, 180; J. van Ess, *Anfange Muslimischer Theologie*, Beyruth 1977, s. 105, 108-109; Abdülazîm İbrâhîm M. el-Mut'înî, *el-Mecâz fî'l-luğa ve fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Kahire 1405/1985, tür.yer.; M. Bedrî Abdülcelil, *el-Mecâz ve eşeruhû fî'd-dersi'l-luğavî*, Beyrut 1406/1986, tür.yer.; Abdülfettâh Basyûnî, *İlmü'l-beyân*, Kahire 1408/1987, s. 136-240; Mahmûd Sa'd, *Mebâhişü'l-beyân 'inde'l-uşûliyyîn ve'l-belâgiyyîn*, İskenderiye 1989, s. 35-110; Bekrî Şeyh Emîn, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*, Beyrut 1990, II, 71-75; Hikmet Akdemir, "Kur'an-ı Kerim'de Mecazın Varlığı Problemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, Şanlıurfa 1998, s. 59-90.

İSMAİL DURMUŞ

□ FIKIH. Belâğatın bir dalını teşkil eden ve bir anlamı değişik yollarla ifade etmenin usul ve kurallarından bahseden beyân ilminin konusu olmakla birlikte -nasların anlaşılması ve irade beyanlarının yorumundaki etkisi dolayısıyla- bazı fıkıh usulü eserlerinin lafız bölümlerinde de ele alınan mecaz, "bir karîne ve alâka-

ya binaen hakiki mânasının dışındaki bir anlamda kullanılan lafız" şeklinde tanımlanır (Şevkânî, s. 49). Fukaha metoduna göre kaleme alınan usul kitaplarında lafzın vazolunduğu mânada kullanılıp kullanılmadığına göre yapılan ayırım içerisinde incelenen mecaz, "lafzın vazedildiği mânada kullanılması" anlamına gelen "hakikat"ın zıddı olduğu gibi yine aynı ayırım içinde yer alan, fakat başka bir açıdan yapılan sarîh-kinaye nitelemesindeki kinayeden de farklıdır (bk. KİNAYE).

Fıkıh usulü müellifleri de Arap diliyle ilgili eserlerde olduğu gibi hakikat ve mecaz kelimelerinin sözlük ve terim anlamlarına, maksadın anlatılmasında -lafızların gerçek mânasında kullanılması asıl olmakla birlikte- bunları mecazi anlamda kullanmaya yönelten maddî (lafzî) ve mânevî sebepler bulunduğuna temas ederler; bir lafzın mecazi anlamda kullanıldığına hükmedebilmek için varlığı gereken karînelerden, mecazi anlamı gereği sağlayan alâka (münâsebe, ittisâl) çeşitlerinden, hakikat ve mecazi ayırt edici ölçülerden (yk. bk.) geniş biçimde söz ederler. Bu arada mecazi anlam taşıyan her kelimenin bir de hakiki anlamı bulunması gerektiği halde her hakikatin bir de mecazi mânasının bulunmasının zorunlu olmadığına dikkat çekerler (Cessâs, I, 46-50, 359-370; Şemsüleimme es-Serahsî, I, 170-187; Gazzâlî, I, 341-345; Alâeddin es-Semerkandî, s. 367-393; Şevkânî, s. 52-59). Bu terminolojinin nasların anlaşılması ve irade beyanlarının yorumundaki rolüne şunlar örnek gösterilebilir: Kur'an-ı Kerim'deki "boyun âzadı" ifadesinde (en-Nisâ 4/92) kölenin bir cüzü olan "boyun" (rakabe) kelimesi zikredilmiştir. Bununla gerçek anlamın kastedilmesinin mümkün olmadığı ve boyun ile köle arasında cüz'îlik-küllîlik ilişkisi bulunduğu dikkate alınarak bu ifadeyle köle âzadının kastedildiği sonucuna ulaşılır. Benzerlik dışında bir alâka söz konusu olduğu için bu bir mecâz-ı mürseldir. Buna karşılık belde-nin savunmasında kahramanlık gösterip şehid düşen bir kimsenin çocukları lehine yapılan vasiyette o şehiden -isim verilmeden- "aslan" diye söz edilmişse kastedilen kişiyle aslanın hakiki anlamı arasında -cesaret açısından- benzerlik ilişkisi bulunduğu için bu bir istiaredir.

Mecazın hükmü konusunda usulcüler öncelikle, mümkün olduğu sürece sözün hakiki mânasına yorulması ve mecaza gidilmemesi gerektiğine ve hakikatle mecazın çatışması durumunda hakikat anlamının tercih edileceğine dikkat çekerler.

Çünkü hakikat asıl, mecaz ise onun halefi ve fer'i niteliğindedir. Buna karşılık sözün hakikat mânasında alınmasının imkânsız olması durumunda, "Kelâmın i'mâli ihmalinden evlâdır" ve "Ma'nâ-yı hakikî müteazzir oldukça mecaza gidilir" kurallarında belirtildiği üzere (*Mecelle*, md. 60, 61) mecaz anlamına göre yorumlanması gerekir. Bu durumda mecazın aynen hakikatte olduğu gibi umumi veya hususi olması, hakiki anlamının buna dahil olup olmaması arasında fark yoktur. Meselâ bir kimse, "Filânın evine girmem" diye yemin ettiği zaman kural olarak bu ifadeye anılan kişinin mülk, icar veya âriyet yoluyla kullandığı bütün evlerinin ve yemin eden kişinin de yalınayak, ayakba-bılı, yaya veya binitli şekilde her türlü girişinin dahil olduğu kabul edilir.

Eğer lafzın bir kullanılan hakiki, bir de bilinen mecazi anlamı bulursa onun mutlak biçimde ifade edilmesi Ebû Hanîfe'ye göre sadece hakiki anlamını kapsar, mecaz anlamını içine almaz; Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan'a göre ise -mecazın umumu göz önüne alındığında- bu iki mânayı da kapsar. Meselâ bir kimsenin yaşıca kendisinden büyük olan kölesi için, "Bu benim oğlumdur" demesi halinde Ebû Hanîfe'ye göre bu ifade hüküm açısından hakiki anlamına göre yorumlanır ve o kölenin hürriyetine kavuşturulduğu sonucuna ulaşılır. Zira Ebû Hanîfe'ye göre mecaz hükmün değil cümlelerin ifade edilmesinde ve konuşulması sırasında hakikatin halefidir. Ebû Yûsuf ve Muhammed b. Hasan'a göre ise yukarıdaki cümlelerin hakiki-sarih anlamının gerçekleşmesi aklen imkânsız olduğu için kölenin âzat edildiğine hükmedilmez (Pezdevî, II, 40, 83; Şemsüleimme es-Serahsî, I, 184-185).

Bir lafzın hakiki ve mecazi mânalarının birleştirilip birleştirilemeyeceği (cem') konusu fıkıh ve dil bilginlerce geniş bir şekilde tartışılmıştır. Arap dilcilerinin çoğunluğu ile Hanefî usulcüler, Mu'tezile'den bir grup ve bazı Şâfiî âlimleri, bir kelimenin aynı anda hem hakiki hem mecazi anlamında kullanılmasını iki zıt arası-nı birleştirmek gibi imkânsız bir iş olarak görmüşlerdir. Buna göre, "Aslanı gördüm" ifadesiyle aynı anda hem bilinen vahşi hayvanın hem de cesur insanın kastedilmesi mümkün değildir. Bazı Şâfiî ve Mu'tezile âlimleri ise -birtakım durumları istisna etseler de- hakikatle mecazın cem'ini câiz görmüşlerdir. Buna karşılık bir lafzın hakiki anlamını da bünyesinde barındıracak şekilde mecazi mânada kullanıl-

masının (umûmül'l-mecâz) câiz olduğu hususunda görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Meselâ Nisâ sûresinin 23. âyetinde "ümme" kelimesine mecazen "asıl" (kök) anlamı verilerek erkeğin usulünü teşkil eden kadınlarla evlenmesinin haram olduğu sonucuna ulaşılırken kelimenin hakiki anlamı olan "anne" de (kişiyi doğuran kadın) bunun kapsamına dahildir (Şemsüleimme es-Serahsî, I, 173-176; Şevkânî, s. 59).

Öte yandan özellikle bazı Şâfiî, Mâlikî ve Zâhirîler'in, "Kelâmda asıl olan hakikat olmaktır ve mecaz hakikate karşı ko-yamaz" ilkesinden hareketle mecazın zaruret sebebiyle başvurulması bir kullanım olduğunu ileri sürerek Kur'an-ı Kerim'de mecaz bulunmadığı sonucuna varmaları isabetli bir yaklaşım gibi görünmemektedir. Zira kelâmda asıl olan hakikat olmakla beraber mecaz da bir kelâm türüdür ve onun kullanımında herhangi bir zaruret yoktur. Ayrıca lafızların hakiki anlamlarını konuşmaya muktedir nice fasih ve belîğ kişiler zaruret ve ihtiyaç bulunmadığı halde mecazla konuşmuş, Kur'an dilinin en fasih dil olmasına ve Allah'ın her türlü acizyetten ve zorunluluktan münezzeh bulunmasına rağmen Kur'an'da da birçok mecazi ifade yer almıştır (konuyla ilgili tartışmalar için bk. Cessâs, I, 367; Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, I, 30-31; Bâcî, s. 187; Pezdevî, II, 41-43; Şemsüleimme es-Serahsî, I, 171-172; Şevkânî, s. 49-52).

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 208-223; Cessâs, *el-Fu-şûl fi'l-uşûl* (nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî), Küveyt 1414/1994, I, 46-50, 359-370; Ebû'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi'uşûl'l-fıkıh* (nşr. Muhammed Hamîdullah), Dimaşk 1384/1964, I, 16, 30-38; Bâcî, *İhkâmü'l-fuşûl fi'ahkâmü'l-uşûl* (nşr. Abdülmecîd Türkî), Beyrut 1407/1986, s. 187; Ebû İshak eş-Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'* (nşr. Abdülmecîd Türkî), Beyrut 1408/1988, I, 170-175; Pezdevî, *Kenzü'l-vüûl*, II, 40-51, 62, 83; Şemsüleimme es-Serahsî, *el-Uşûl* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî), Haydarâbâd 1372 → Beyrut 1393/1973, I, 170-187; Gazzâlî, *el-Müstaşfâ*, Bulak 1324, I, 341-345; Alâeddin es-Semerikandî, *Mîzânü'l-uşûl* (nşr. M. Zeki Abdülber), Katar 1404/1984, s. 367-393; Fahrreddin er-Râzî, *el-Ma'şûl* (nşr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî), Riyad 1399/1979, I/2, s. 462-467; Sadrüşşerîa, *et-Tavzîh fi'halîl gâvâmi'iz't-Tenkih* (Teftâzânî, *et-Telvîh* içinde), Kahire 1377/1957, I, 69-97; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr* (İbn Emîru Hâc, *et-Tahrîr ve't-tahbîr* içinde), Bulak 1316, II, 38; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (nşr. M. Mutî' el-Hâfiz), Dimaşk 1403/1983, s. 150; Şevkânî, *İrşâdül-fuhûl* (nşr. Ebû Mus'ab M. Saîd el-Bedîrî), Beyrut 1412/1992, s. 48-59; *Mecelle*, md. 60, 61; Hayreddin Karaman, *Fıkıh Usûlü*, İstanbul 1971, s. 145-151; Mahmûd Sa'd, *Mebâhişü'l-beyân 'inde'l-uşûliyyin ve'l-belâgiyyin*, İskenderiye

1989, s. 45-96; Ferhat Koca, *İslam Hukuk Metodolojisi*nde Tahsis, İstanbul 1996, s. 79-81, 140; W. Heinrichs, "On the Genesis of the Ha-qîqa-Majâz Dichotomy", *St.I*, LIX (1984), s. 111-140; a.mlf., "Contacts between Scriptural Hermeneutics and Literary Theory in Islam: The Case of Majâz", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, VII, Frankfurt 1991-92, s. 253-284; Hikmet Akdemir, "Kur'an-ı Kerim'de Mecazın Varlığı Problemi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV, Şanlıurfa 1998, s. 59-90.

FERHAT KOCA

□ TÜRK EDEBİYATI. Mecaz, Türk belâgatında kelimelerin mânalarına dayalı edebî sanatların en önemli ve yaygın olanıdır. Bu konuyla ilgili olarak kelimelerin anlam bakımından üç farklı özelliği vardır. 1. Asıl anlam. Bir kelimenin karşıladığı ilk kavramdır. Osmanlı belâgat kitaplarında buna "ma'nâ-i hakikî / ma'nâ-i aslî" denilmiş, dil bilgisi terimleri Türkçeleştirildiğinde "öz anlam, temel anlam, düz anlam" gibi terimler kullanılmıştır. "Göz" kelimesinin organ adı olarak kullanılması kelimenin hakiki mânasındadır. "Su kaynağı, su menba'i" yerine kullanılması da böyledir. Lafzı aynı, mânası farklı bu tür kelimelere "lafz-ı müşterek / el-fâz-ı müşterekiye" denilir (Ahmed Cevdet Paşa, s. 113). 2. Yan anlam. Kelimenin asıl anlamı dışında kullanım sırasında kazandığı ikinci derecedeki anlamıdır. Buna "ma'nâ-i tâlî" denildiği gibi daha sonra "türeme anlam, üreme anlam, kullanış anlamı" gibi adlar da verilmiştir. Terazi kefesini kastederek "göz" denildiğinde kelimenin yan anlamı ifade edilmiş olur. 3. Mecazi anlam. Kelimenin asıl ve yan anlamlarının dışında ilişki ve benzerlik yoluyla başka bir kavramı ifade etmek üzere kazandığı anlamdır. Belâgatta bunun için "ma'nâ-i mecâzî" yanında "mecazi mâna" denildiği gibi "iğreti anlam, imgesel anlam, değişmece anlamı, değişmeceli anlam" gibi Türkçeleştirilmiş ifadeler de kullanılmıştır (Topaloğlu, s. 31, 107, 157). "Gözü doymaz" veya "aç gözlü" deyimlerindeki "göz" mecazi anlamdadır.

Mecaz, kelimenin lafzı ile mânası arasındaki alâka üzerine kurulmuş edebî sanatların en çok rağbet edilenidir. Belâgatın, bir maksadı değişik yollarla anlatmanın usul ve kaidelerinden bahseden kolu olan beyân ilminde lafızla mâna arasındaki alâkanın niteliklerinden biri de kelimenin hakiki mânası dışında kalan anlamlarının delâlet ettiği mefhumlarla ilgilidir. "Delâlet-i aklıyye" denilen lafz-mâna ilişkisinde hakikatten ayrılma söz